

TÁRSADALMI MODERNIZÁCIÓ A MARXIZMUSOKTATÓ NÉZŐPONTJÁBÓL

"Megvan-e vajon a cselekvőképes többsége a reformprogramnak?" A kérdés elhangzásának időpontja öt évvel ezelőtti, a kérdés Hankiss Elemértől származik. Válasza nem egyértelmű: nem tagadó, inkább reménykedő, bizakodást kifejező. Számbavéve lakosságunk egyes rétegeinek reform-érdekeltségét, a pro és kontra vélemények mérlegelésénél eljut társadalmunk vertikális tagoltságának tetejére. "Ami az ország vezető rétegét illeti: a történelem arra tanít, hogy önként egyetlen vezető elit sem mond le érdekeinek érvényesítéséről. De vannak olyan helyzetek és korszakok, amikor egy felvilágosult vezető réteg össze tudja egyeztetni a maga érdekeit a társadalmi haladás érdekeivel. Igaz, hogy még ebben az esetben is szükség lehet a körülmények ösztönzésére."¹

A Társadalomkutatás című folyóirat 1986/3-4. összevont száma idén januárban látott napvilágot, tehát öt évvel az imént idézett nyilatkozat után. Vita-rovatában a társadalmi-gazdasági-politikai reformról szóló hozzászólásokat olvashatunk, így Hankiss Elemérét is.² Ebben írja: "Élvtben megvan a lehetőség egy olyan átfogó reformkoncepció kidolgozására is, amely gazdasági, társadalmi és politikai reformokra egyaránt kiterjedne. Ámde egy ilyen átfogó program kidolgozása, a részprogramok összehangolása olyan méretű és horderejű feladat volna, amelyre a magyar gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok szakértői eddig még sohasem vállalkoztak." Később mégis további feladatot ró ugyanezekre a szakértőkre: "Komoly és higgadt érveléssel meg kell győzniük a politikai elitet, hogy a válság megoldására csak a reformmozgalom következetes felvállalásával és felgyorsításával van igazi esély, az úgynevezett "korábbi módszerekhez" való visszatérés útja - a nyolcvanas évek villámgyors, fejlődő világgazdaságában - csak a gazdasági és társadalmi csődbe vezethetne."

Így állunk hát az idézett szerző szerint, s nem hinném, hogy téved, hiszen magunk is tapasztalhatjuk mindezt napontként. Mármost azokat a hazai és külhoni társadalmi eredmény-hiányokat, amelyekkel a társadalomtudományok tankönyv-hű oktatása során szükségképp szembeesülünk. Talán nem egyforma mértékben, mert valószínűleg a szocializmus politikai gazdaságtana körül van a legnagyobb zavar. Gyakorolható persze olyan oktatási metódus is, ahol nincs ilyen veszély: könnyedén zárójelezhető a kellemetlenkedő valóság. Ilyenkor megyünk át a felhőtlen magasságú tudományba. Sajnos, eme egyaránt lehetséges ismeretközvetítések egyike sem mondható igazán eredményes oktatásnak. Egyik is, másik is lehet céljaink felől kárteköny, valóságidegen, csakúgy köznapian fölösleges. Igaz, ezt a kínos minősítést magyarázza, ha nem is egyedül, az oktatható társadalmi-gazdasági reformprogram kidolgozatlansága. De egyáltalán, szükség volna erre a reformprogramra már az oktatásban is? Hankiss stílusában válaszolva: hát persze! Ugyan mikor segítenénk jobban hazánk értelmiségét, mint akkor, ha modern gondolkodású, reform-elkötelezett embereket képezne az egyetem? Ami miatt ez ma

nem jellemző, annak egyik oka a már említett elvi, mondhatni koncepcionális bizonytalanság. Sietve hozzáteszem mindehhez, hogy a magyar felsőoktatás egészére igazak e szavak, s nem csupán egyik-másik formájára. Sajnálatos módon, még a politikai felsőoktatás sem kivétel a dogmák és kételyek vonzásától, miként tapasztalni tananyagban és legfőképpen "a végtermék-nél", a nézetek hordozóinál. Valamiként a szent időtlenség illata lebeg tankönyveinkben, a "mindent meggondoltak és megfontoltak már előttünk" hangulata...

Mi tagadás, élő szóban másik végleteként tapasztalni a korlátatlanul érvényesített, jobb híján használt kifejezéssel: szabadság jegyeit is. Ilyen megközelítésben a régió társadalmi jelenbeli állapota eleve elhibázott vállalkozások és célok nyomán alakult ki. Jelenük viszonyainak még értelmezése sem lehetséges a megvalósult, fejlett szocializmus eszméisége alapján - hirdeti ez a véglet - legfeljebb kitérőnek minősíthető, netán az ún. preszocializmus kagetória használatának indokoltságáról lehetne meditatálni...

E különféle tananyag-értelmezések általában a generációs szemlélet eltéréseit is jel-zik, miként valamelyest itt is tapasztalható a konzervativizmus és reformpártiság dichotó-miája. Örvendetes pluralizmus? Bizonyára az is, ám sokkal nagyobb lenne elégedettségünk, ha mindez nyíltan vállalt s vállalható módon lenne jelen, a mai társadalomtudományok tartalmi és módszertani eltéréseinek megfelelően. Ekkor például nem lenne reformista látszata az egyébként tartalmilag konzervatív polgári álláspontnak, s hasonló módon nem prédikálnánk még mindig újtípusúnak valamely uralkodó politikai intézményt csak azért, mert egyik meg-szervezője annak idején valóban annak mondhatta.

Tehát helyükre kerülnének a dolgok, legalábbis abban az értelemben, ami nézetek vál-lalhatóságát illeti. Kevesebb lenne az álság és jóval több az őszinteség. Ennek elviselése persze a különfeleség józan tudomásulvételét követelné iskolában is, de még inkább azon kí-vül. Eljövetele nem következhet be csak az oktatásban, a külső társadalmi-politikai felté-telek itt nélkülözhetetlenek.

Külső szemlélő egyébként is másnak képzelné hazai felsőoktatásunk szocializmusképét, miként mi oktatók tudjuk a valóságban. Kívülről azt gondolhatni, hogy majd két évtizeddel a meghirdetett reform-program után, egyetemeinken egy jól átgondolt, tehát komplexnek mond-ható társadalmi reformképet tanítunk. Ennek gyötrő hiánya miatt olyan bizonytalan és válas-zképtelen a tananyag. Magyarazatul aligha elégedhetnénk meg a felkészületlenség általános indokával, hiszen ennél mélyebb okokról van szó. Feltehetőleg arról a hatalmi "egyenetlen-ségről" is, amely a reform híveit és ellenfeleit megosztotta (jelen időben is) a társadalom döntési posztjain. A tanügyet - szándékkal vagy nem - inkább a nem-reformelkötelezettek kö-zé sorolták. A "mit oktassunk társadalomtudomány gyanánt" kérdés úgy oldatott meg a hatva-nas évek végén, hogy csak a viták nyomán leszűrődött, szilárd álláspontot tanítsuk. A dol-gok olyan formát mutattak, mintha volna egy koherens elméleti rendszer, amelynek van végle-ges és most alakuló része. Sajnos, ez a kép csak a véglegesség látszata mögé húzódott ide-iglenesség érzetét erősítette. Tehát úgy látszott (ma már jobbra ez is tarthatatlan), mint-

ha lennének a társadalomról szóló érdemi mondanivalónkban végleges, az időtől ki nem kezdhető elemek és olyan változó részek, amelyek most alakulnak. Szinte valamennyi tárgykörben szétválaszthatónak hittuk (?) a véglegest az ideiglenestől, kissé még - öngazolón - a dialektika bizonyítékát is látva mindebben, illetve centrum és periféria egységét hirdetve ily módon is. A "vissza a klasszikusokhoz!" jelmondat mélyén is valami ilyesféle elmélet áll(?); hagyjuk a bizonytalan, vitatott teóriákat, irány a biztonságos rév, a hajdani kikötő. Majd ha letisztulnak a viták, elmúlik a sok zavar, klasszikussá értek a ma még esetleges nézetek - akkor ezt is lehet tanítani... Mi tagadás, ezt nem tudtuk kívánni, a valóság türelmetlensége nem hagyta, különben elveszítettük volna maradék hitelünket és fontosságunkat is. Megjegyzem, mikor voltak a klasszikusok jelenüktől elfordulók?

Érintenünk kell itt még egy ellentmondást, amelynek bizonytalan jelenidejűsége gondot okoz, alkalmasint ismét csak ki nem mondásával. Feltehető, hogy valamely társadalomtudomány hirdetett igazságértéke lemérhető a köznapi valóságon. Ezernyi pontatlanság húzódik ugyan minden verifikáció mélyén, de végsőfokon mégis mérhetőnek tűnik az elmélet hitelessége. Miért lenne másként az általunk tanított anyaggal? Igazságértéke mérhető és a hallgató tapasztalásai által is ellenőrizhető. Ráadásul ebbe a mérési folyamatba erőteljesen belejátszódik a fiatal nemzedék életkora, amely eleve nem tette lehetővé a rendszer gyakorlatával való mélyebb azonosulást. Nem az eszmétől idegenültek el, az akár vonzó is lehetne, hanem az eszmére hivatkozó köznapi gyakorlattól. Ama rutinszelekvések sorozatától, amelyek a szocializmus korábbi, csökkentett demokráciával élő szakaszát megtanult generációk számára természetes volt. Mi, mai negyvenesek és negyven fölöttiek, gond nélkül elfogadtuk s többé-kevésbé megszokott módon gyakoroljuk azokat a rutin-köröket, engedélyezéseket, öncenzúrákat és korlátozásokat, megalkuvásokat, melyek számukra ellenszenvesek. További veszély persze, hogy ezeken az ellentmondásokon keresztül magától a hirdetett eszmétől is elhúzódnak a közöny felé, negatív tapasztalataik arányában. Egyszóval szocializációjuk nem a kívánt úton halad. Anélkül, hogy tovább gondolnánk a helyzetet, megállapítható az eddigiek igazsága az ifjúsági politikai mozgalom mai helyzetéből is.

A szocializmuskép tanított alakzatának középponti eszméje a tervezhetőség, az előre-láthatóság, a társadalmi-természeti valóság szándékunk szerint befolyásolt alakítása. Megszüntetjük a kirekesztendő ellentmondásokat, s az ütközések és válságok helyébe lép az okos, nem részrehajló központi tervezés, amely időben felismer és érvényesít...

Az állam, mint a közakarat képviselője Hegel idején legalábbis az elképzelt jó kategóriáját jelölte. Lenin ugyan a proletár állam leírásában lényegében egy osztályalapon szervezett társadalmi közjót érvényesítő intézményt vázolt, de - mint közismert - élete végén, a tapasztalatai hatására ezt az új államot erősen féltette a bürokráciától. Más szóval: a proletár állam intézményeire rakódó részérdekek hatalmi érvényesítésétől. Valószínűsíthető az a felismerés is, hogy az ellenőrizetlen hatalom és a csökkentett demokrácia egymást erősítő kölcsönhatásban vannak, tehát kiváltó tényezők egymás számára. Az oktatásban az erre

vonatkozó nézetek megfogalmazása nehéz és kockázatos. Részben a felkészültség hiányosságai, részben az így kibontakozó összkép negatívumainak ellentételezési nehézségei miatt. Nem is szólva a tananyagtól idegen szellemről, amely az ilyen eretnek nézetek jellemzője...

Jelenidőnkől visszatekintve világnézeti-ideológiai oktatásunk elmúlt évtizedeire, eléggé különböző célokat betöltő szerepkörben láthatjuk azt. Kezdetben volt az ismerkedés az új eszmékkel, azok mindent megválaszoló, forradalmi jellegével egyetemben. Pegyver volt és lehetett (!), amelynek iránymutató és esemény-magyarázó funkciója egyaránt használható nak bizonyult. Híveinek önbizalmat adott és reményt. Társadalmi valósághoz való viszonya akkoriban nem okozott gondot, hiszen még minden az ígéret szintjén lebegett. Holnapra megforgajuk a világot...

Ama ötvenes évek pusztítása részben abban állt, hogy elidegenítette az új eszme híveit, sőt e korszak diadalmas győzelmei, a szereplők belső bizonytalanságát rejtélyes módon még csak fokozták. Az ideológia és a valóság eltérései drámai módon kiéleződtek, erőteljes szakadások keletkeztek - részben ennek következtében is - az új társadalom híveinek táborán belül: ezt a helyzetet elfedni igyekvő ideológia, szükségképpen bekövetkező társadalmi konfrontáció - 1956. Érdemes volna erről az időszakról szóló tankönyvi nézeteinket a társadalom mai közvéleményével egybevetni. Gyurkó László könyve (1956) jobban kifejezi a véleményeket, mint a felsőoktatási jegyzetek.

Ezután ismét új szakasz indult, amelynek egyszerre volt jellemzője a folytatás és a megújulás, ám mindezt az ideológiában csak részben kimondva, félig bevallva. Következmény az érezhető, majd egyre növekvő társadalmi-ideológiai zavar az értékrendben. Közben a siker-propaganda erőfeszítése, ami csak növeli a ködöt. Átmeneti kudarcok és megalapozott sikerek, hirdettük. Amit valójában elértünk, annak mélyebb oknyomozásával adós maradt az ideológia, s így gyors ütemben eltávolodott a társadalomtudományok követelményétől: a köznapis valóság értelmező tükrözésétől.

Az oktatás is jelentős mértékben veszített a maga elé tűzött feladatokat - meggyőzés, szemléletformálás, ismeretközlés - teljesítéséből, hiszen követte a kinti társadalmi ideológia funkcióit. Kétségtelenül ismét bekövetkezett a polarizálódás oktatás és társadalomtudományi kutatás között, csak éppen más formában, rejtőzködőbben ám nem kevésbé valóságosan. A fiatal nemzedéknél azonban - talán ennek hatására is - már nem a szocializmus értékei állnak a viták tengelyében. Ennek örülni vagy fölötté bánkódni, egyaránt értetlenség. Észre sem venni - következményeiben súlyos hiba.

A társadalmi korszakváltások megkövetelik az ideológiai szerepek változását az oktatásban is. Előnyös, ha ez nem külső kényszer, hanem belső, oktatók és hallgatók szándéka szerinti módon megy végbe. Az ideológia és az élet egységének felbontása az ideológia elértéktelenítéséhez vezet.

JEGYZETEK

- 1 Hankiss Elemér: Diagnózisok 2. Magvető, Budapest, 1986.
- 2 Hankiss Elemér: Reformokra van szükség? Társadalomkutatás, 1986. 3-4. szám.